

УДК 94:327«XXI»

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-32-2>

Толстов С.В.

<https://orcid.org/0000-0001-9031-1600>

КРИЗА СИСТЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

Стаття присвячена аналізу процесів та змін в середовищі європейської безпеки. В результаті російської агресії проти України європейська безпека як система упорядкованих відносин зазнала розбалансування та під час російсько-української війни 2022-2026 рр. перейшла у стан багатофазової кризи.

Результатом критичного загострення протиріч між провідними учасниками системи європейської безпеки стали розрив традиційних зв'язків та перегляд умов і принципів міжнародних відносин між державами-учасницями багатосторонньої взаємодії в широкому європейському просторі. «Українська криза» суттєво вплинула на міжнародні політичні процеси й сприяла загальній дестабілізації глобальної міжнародної системи.

Ідея дослідження полягає у визначенні стадій кризи європейської безпеки як моделі відносин, яка сформувалась у період 1990-2022 рр., та з'ясуванні стану європейської безпеки з точки зору можливості чи неможливості відновлення її структурного формату.

Виявлення політичних і структурних змін на різних етапах кризи європейської безпеки дозволяє стверджувати, що першим суттєвим викликом європейській моделі безпеки, побудованій на засадах поєднання принципів загальноєвропейського співробітництва з синхронізованим розширенням НАТО і ЄС, стала воєнна операція США і НАТО в Югославії (1999 р.), яка символізувала відхід від політичних та політико-правових основ загальноєвропейського процесу.

Загострення протиріч між європейськими і євроатлантичними структурами та Росією супроводжувалося претензіями російського політичного керівництва на визнання особливих, преференційних інтересів у пострадянському просторі, який подавався як зона особливих інтересів та безпекової відповідальності РФ.

Розгортання прямої агресії РФ проти України засвідчило неієздатність моделі європейської безпеки, закладеної в серії документів та багатосторонніх рішень НБСЄ/ОБСЄ, ухвалених упродовж 1975-1999 рр. Мляве реагування більшості держав трансатлантичного простору на загострення кризи в російсько-українських відносинах сприяло фрагментації простору ОБСЄ на локальні зони та осередки. Подальша поляризація в рамках західних об'єднань і союзів засвідчила невідповідність існуючих структур безпеки новим умовам. Відтак, апробована в 1990-2022 рр. модель європейської безпеки перейшла межу, до перетину якої кризи можна було б вважати адаптаційною. Структурні зміни в широкому європейському ареалі визначають неминучість становлення нових форм організації взаємодії між основними акторами в трансатлантичному просторі та Північній Євразії включаючи США, Росію та «європейську трійку» в складі Великої Британії, Франції та ФРН.

Ключові слова: європейська безпека, криза, структура, стан, процес, російсько-українська війна

Нерівномірність економічного і технологічного розвитку, ускладнена глобальною фінансово-економічною кризою 2008-2009 рр. й скороченням виробництва та міжнародної торгівлі під час пандемії COVID-19 суттєво

вплинула на характер міжнародно-політичних процесів. Ознаки цих змін виявилися насамперед у формі загострення конкуренції та суперництва між провідними державами, перегляду партнерських угод і розбалансування традиційних союзів. Впродовж 2010-х рр. суперництво великих держав набувало все більш виразних і розгалужених форм, охоплюючи всі сфери міжнародної конкуренції – боротьбу за енергетичні, та сировинні ресурси, технологічне лідерство, ідеологічне домінування, перерозподіл світового економічного та політичного впливу. В політичному дискурсі поновилося використання таких понять, як сфери преференційних інтересів, впливу й прямого чи розподіленого контролю.

Зміни в міжнародних відносинах можуть відбуватися або поступово, в формі уповільнених процесів, позначених еволюцією суспільних систем та розвитком технологій, або в прискореному режимі, в формі криз, які супроводжуються загостренням структурних протиріч, застосуванням воєнної сили, конфліктами та війнами. Міжнародно-політичні кризи здебільшого призводять до виникнення нових форм зв'язків і залежностей, які змушують уряди провідних країн та їх політичні системи пристосовуватися до нових обставин, що принципово відрізняються від докризових умов, які політична спільнота звикла вважати за звичні чи стандартні.

Міжнародно-політична криза 2014 р., спричинена відновленням російського геополітичного ревізіонізму та анексією Криму, стала каталізатором руйнування міжнародного порядку, який ствердився у період безперечного домінування США та їхніх союзників у Європі та Азії після розпаду СРСР.

Нова фаза геополітичного ревізіонізму Росії не обмежувалася анексією Криму, адже плани російського керівництва включали повномасштабну дестабілізацію політичного устрою України та встановлення контролю над більшістю східних і південних областей – від Харкова до Одеси – з метою створення псевдодержавного утворення під умовною назвою «Новоросія».

Підготовка нових планів російської агресії та спектр засобів територіальної експансії набагато перевищували інструментарій локальної війни проти Грузії у серпні 2008 р., адже мова йшла про захоплення та відокремлення бл. 40% території суверенної європейської держави, яка відігравала проміжну, буферну роль у континентальному балансі сил між Росією та євроатлантичним співтовариством. Проголошення прямої анексії частини території України та застосування методів гібридної війни в Донецькій та Луганській областях стали наочними ознаками глибокої кризи європейської безпеки та незворотних змін у світовій політиці. Показово й те, що скориставшись млявою реакцією з боку США та країн-членів ЄС і НАТО, російське керівництво застосувало прискорену конституційну процедуру включення Криму до складу Російської Федерації.

Початок прямої агресії РФ проти України засвідчив недієздатність моделі європейської безпеки, закладеної в серії документів та багатосторонніх рішень,

ухвалених у рамках загальноєвропейського процесу впродовж 1975-1999 рр. Утім події лютого-вересня 2014 р. ознаменували лише початкову фазу кризи європейської безпеки, яка згодом набула ознак багатофазового процесу.

Мета даної статті полягає у виявленні причин та наслідків кризи європейської безпеки, спричиненої накопиченням протиріч у відносинах між провідними державами Заходу та Росією, доктринальними змінами у стратегії зовнішньої політики Росії та ескалацією конфлікту в російсько-українських відносинах, яка зрештою призвела до повномасштабної російсько-української війни 2022-2026 рр. Супутні завдання дослідження включають теоретичне обґрунтування поняття «система європейської безпеки», а також визначення стадій та ступеня фінальності кризи європейської безпеки як моделі відносин, яка сформувалась у період 1990-2022 рр. Ідея дослідження полягає у з'ясуванні стану європейської безпеки з точки зору можливості чи неможливості відновлення її структурного формату, або ж мова йде про неминучість встановлення принципово нової моделі відносин у сфері безпеки, побудованої на інших принципах і правилах.

Поняття та категорії міжнародної безпеки

Будь-яка система безпеки являє собою комплекс відносин і зобов'язань, який включає мережу залучених інституцій, угод і домовленостей між акторами – учасниками багатосторонньої взаємодії. Угоди, домовленості та зобов'язання між учасниками системи безпеки можуть мати різний ступінь зрілості та складності. Модель відносин у сфері безпеки, побудована на основі формальної рівності її учасників, зосереджена на забезпеченні стабільності системи та захисті спільних інтересів державних акторів. Якщо ж модель відносин у сфері безпеки побудована на основі ієрархічної нерівності чи гегемонії, вона відображає потреби та інтереси лише окремих, домінуючих акторів за рахунок інших, які перебувають у стані підпорядкування чи пригноблення.

Функціональні характеристики системи безпеки, які знаходять прояв у широкому діапазоні між її протилежними станами – стабільності та кризи, залежать від багатьох факторів. В ролі таких факторів виступають насамперед ступінь гостроти протиріч між учасниками системи безпеки та зацікавленість провідних акторів у збереженні стабільного стану або в його порушенні з метою зміни розстановки сил і досягнення певних результатів.

При виборі форм реагування на міжнародні кризи правлячі кола провідних держав враховують як чинники матеріального характеру, включаючи зміни у співвідношенні сил, ступінь власної військової спроможності, здатність до застосування сили й різноманітних методів стримування опонента, так і політичні та аксіологічні мотивації, включаючи спрямованість зовнішньополітичних стратегій і морально-психологічну готовність до ведення війни. Серед політичних чинників значну роль відіграють настрої політичної думки, які відображають готовність суспільств окремих держав погоджуватися

на економічні обмеження та додаткові витрати заради досягнення зовнішньополітичних цілей.

В самому широкому, теоретичному розумінні міжнародна безпека – це структурно-функціональний комплекс взаємодії міжнародних акторів у питаннях, пов'язаних з підтриманням або порушенням міжнародної стабільності. Взаємодія держав та міждержавних об'єднань у сфері безпеки ґрунтується на співвідношенні їх інтересів, стратегій, спільного бачення та відмінностей у сприйнятті загроз.

Поточний стан міжнародної безпеки визначає сукупність прямих і непрямих дій держав і міждержавних об'єднань, спрямованих на досягнення таких різнопланових цілей і намірів, як захист власних національних інтересів, забезпечення стабільності їх політичних систем, створення сприятливих зовнішніх умов для внутрішнього економічного, політичного та соціального розвитку суспільств, які представляють конкретні державні актори, що беруть участь у регулярній зовнішньополітичній взаємодії. При цьому на індивідуальному рівні держави, незалежно від їхнього статусу в міжнародній ієрархії, об'єктивно зацікавлені як у забезпеченні прав, властивих суверенітету, так і в досягненні вигід і привілеїв у відносинах з іншими міжнародними суб'єктами.

В стабільних міжнародних системах важливу функціональну ознаку становить визначення правил і норм співіснування та регулярної взаємодії, що й слугує головним критерієм стабільного стану міжнародної безпеки. В ідеальному розумінні правила міжнародної взаємодії як невід'ємні нормативні та регулюючі атрибути міжнародної системи мають забезпечувати мінімально достатні умови для функціонування держав на міжнародній арені, гарантувати дотримання формальних ознак суверенітету і політичної незалежності, а також користуватися загальним визнанням.

На відміну від індивідуальних вимірів безпеки окремих держав як суспільно-політичних утворень, що мають окреслені кордони й визначаються в термінах доктринально оформлених національних інтересів, або програмних цілей міждержавних об'єднань, які представляють спільну, колективну позицію країн-учасниць, міжнародну безпеку необхідно розглядати як сферу взаємодії політик різних суб'єктів (держав, їх об'єднань, коаліцій та союзів), інтереси яких мають різні точки дотику.

Результати багатосторонньої взаємодії суб'єктів у сфері міжнародної безпеки визначаються сплетінням їх неспівпадаючих інтересів і мотивацій й перебувають у залежності від численних специфічних, регулярних чи випадкових комбінацій зовнішніх і внутрішніх чинників. Така хаотична суміш результатів дії численних перемінних обумовлює багатоманітність і суб'єктивність підходів до проблематики міжнародної безпеки та, відповідно, розуміння змісту цього явища.

Зазначені критерії мають враховуватися в рамках концептуального підходу з метою визначення параметрів міжнародної безпеки як явища у сфері міжнародних відносин і конструювання теоретичних моделей, прив'язаних до конкретно-історичних і географічних умов. Вони так само зберігають актуальність у рамках прикладного аналізу форм і складових елементів міжнародної безпеки на глобальному та регіональних рівнях. При цьому в якості аксіоми приймаємо твердження, що міжнародна безпека не може розглядатися як окремих феномен, адже вона сама є функцією конкретно-історичної міжнародної системи.

Міжнародній системі початку ХХІ ст., як і на попередніх етапах її еволюції, властиві чинники, що визначають структуру відносин між провідними учасниками та окреслюють певні рамки і правила взаємодії. До них належать:

- владно-силовий баланс між основними державами та об'єднаннями, який визначає наявну композицію та тип полярності міжнародної системи;
- структурно-функціональна побудова системи, яка включає основні рівні та домінуючі форми міжнародних відносин, їх поширення та інтенсивність;
- фактична ієрархія акторів як компонентів системи;
- стан рівномірності чи нерівномірності поширення та структурні особливості системних зв'язків, включаючи ступінь їх гомогенності;
- прагнення та спроможність до гегемонії, домінування та впливу (при цьому доцільно вирізняти як інерційне домінування, що має «охоронну» спрямованість, націлену на збереження чинних переваг, так і прагнення до встановлення домінування за допомогою комплексу наступальних дій і заходів, спрямованих на досягнення певної стратегічної або локальної мети, яка позначає нову якість відносин);
- гармонійність і добровільність чи недобровільність / примусовість застосування регулюючих засобів і механізмів;
- наявність або відсутність узгоджених підходів до проблем розвитку та утримання «стану стабільності», що й окреслює загальний зміст проблематики міжнародної безпеки [1, с. 8].

Постановка завдань, які стосуються аналізу системних зв'язків і залежностей у сфері безпеки на міжнародному рівні, глобальному чи регіональному, безпосередньо пов'язана з урахуванням загальних характеристик і типологічних ознак міжнародної системи, відносно якої міжнародна безпека виступає як невід'ємна й повсякденна функція.

Конкретизація типологічних особливостей міждержавних відносин у сфері міжнародної безпеки зумовлює потребу знайти відповідь на низку питань, зокрема:

- яким чином в рамках історично обумовленої міжнародної системи визначаються параметри міжнародної взаємодії в сенсі впорядкування та регулювання відносин між провідними акторами;

- на які політико-правові та безпекові гарантії можуть розраховувати й спиратися держави у межах конкретно-історичної міжнародної системи;
- які практики і нормативно-правові механізми застосовуються щодо врегулювання міжнародних конфліктів і запобігання війнам.

Пошук відповідей на ці питання безпосередньо пов'язаний з виявленням і систематизацією політико-правових характеристик міжнародної системи, яка охоплює сукупність механізмів, норм і принципів міжнародного права та діючих практик у сфері міжнародних відносин, прямо чи опосередковано пов'язаних з проблемами війни і миру. Серед іншого цей напрям включає наступні аспекти:

- наявність чи відсутність механізмів забезпечення мирного співіснування;
- способи визнання та забезпечення принципу державної незалежності;
- формальні принципи та наявні практики запобігання війнам, зокрема шляхом багатостороннього діалогу, регіональних систем безпеки та співпраці тощо;
- визначення правил ведення війни та застосування сили.

Структурно-функціональні характеристики системи європейської безпеки

Відносини в галузі міжнародної безпеки мають історично обумовлений характер, адже вони змінюються відповідно до загального стану суспільного розвитку, еволюції норм міжнародного права, формування міжнародних інституцій, виникнення та укорінення елементів політичної організації.

Проблематика міжнародної безпеки не обмежується лише військово-політичними аспектами, хоча їм безумовно належить провідна роль. Ця сфера відносин охоплює все ширший перелік невійськових зв'язків, зокрема економічних, енергетичних, гуманітарних, екологічних, соціокультурних, а також способи реагування на новітні виклики та загрози, пов'язані з розвитком технологій, кібернетичною безпекою, штучним інтелектом тощо.

В нормативно-правовому відношенні в якості базової точки відліку сучасних уявлень про міжнародну безпеку слугують положення Статуту ООН, ухваленого в 1945 р. Статут ООН проголосив високу мету «позбавити прийдешні покоління нещастя війни», «утвердити віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, ... і в рівність прав великих та малих націй», «створити умови, за яких можуть дотримуватися справедливість і повага до зобов'язань, що випливають із договорів та інших джерел міжнародного права» [2].

Ст. 1 Статуту ООН визначає цілі міжнародної організації, які полягають у зобов'язанні: (1) Підтримувати міжнародний мир та безпеку і з цією метою вживати ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру й для придушення актів агресії або інших порушень миру, і проводити мирними засобами, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права, залагоджування або вирішення міжнародних спорів або ситуацій, що

можуть призвести до порушення миру»; (2) Розвивати дружні відносини між націями на основі дотримання принципу рівноправності та самовизначення народів, а також вживати інших відповідних заходів для зміцнення загального миру... » [2].

Ст. 2 зобов'язує усі держави-члени організації сумлінно виконувати «взяті на себе за цим Статутом зобов'язання», вирішувати «свої міжнародні суперечки мирними засобами таким чином, щоб не наражати на загрозу міжнародний мир та безпеку і справедливість», утримуватися «в своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави, або будь-яким іншим чином, несумісним із цілями Об'єднаних Націй» [2].

Перебіг подій в українсько-російських відносинах після 21 лютого 2014 р. слугує наочним свідченням розгортання неспровокованої агресії та зумисної підготовки повномасштабної війни, що є прямим порушенням базових положень Статуту ООН.

Положення та принципи Статуту ООН як основного документа міжнародного публічного права передбачають усунення війни як засобу вирішення міжнародних суперечок. Упродовж 75 років ці принципи подекуди порушувалися різними державами, однак у переважній більшості випадків країни, які вдавалися до застосування військової сили намагалися глибоко приховувати мотивації своїх дій, посилаючись на загрозу з боку супротивників, виконання чи порушення союзницьких зобов'язань, необхідність здійснення гуманітарної інтервенції, зумовлену намірами не допустити ескалації внутрішніх збройних конфліктів в окремих країнах, зокрема обтяжних масовими стратами та етнічними чистками, небезпеку нападів з боку транснаціональних структур міжнародного тероризму тощо. У 1990-1991 рр. спроба керівництва Іраку поглинути державу Кувейт зустріла потужну відсіч й була засуджена як пряме порушення миру з метою окупації та анексії території іншої держави.

Анексія Криму в березні 2014 р. знаменувала лише перший етап прямої агресії РФ проти України. Скориставшись відсутністю послідовної реакції з боку США та євроатлантичних інституцій на анексію Криму, Росія активізувала підривні гібридні заходи, спрямовані на відокремлення від України низки територій, насамперед Донецької та Луганської областей, в яких було організовано внутрішні заворушення за активною участю російських спецслужб, парамілітарних угруповань і регулярних військ РФ [3].

Події весни та літа 2014 р. ознаменували початок глибокої кризи європейської безпеки, яка згодом переросла у першу після закінчення Другої світової війни повномасштабну континентальну війну на європейському континенті. Оцінюючи руйнівний вплив російської агресії проти України на стан європейської безпеки доцільно зазначити, що його межі набагато перевищують рівень і значення дестабілізуючого впливу на двосторонні

російсько-українські відносини. Через чотири роки після нападу РФ на Україну 24 лютого 2022 р. можна констатувати, що російсько-українська війна призвела до повного розбалансування політичних, ідеологічних і ціннісних підвалин системи європейської безпеки.

Проблематика європейської безпеки відображає складний комплекс проблем, явищ та залежностей. В теоретичному розумінні система міжнародної безпеки має просторово-ієрархічні та структурно-функціональні характеристики, які виявляються у декількох вимірах – у якості функції, стану та процесу або результату постійної, перманентної взаємодії державних і недержавних акторів. Виходячи з цього, в рамках структурно-функціонального підходу європейська безпека має розглядатися у трьох взаємопов'язаних ракурсах:

- як особлива функція міжнародних відносин, яка є результатом постійної взаємодії суб'єктів – держав, союзів і міжнародних організацій, та наслідком процесів різної темпоральної змінності, що тривають або завершилися;

- як певний поточний стан відносин і взаємозалежностей, який є результатом рухливої взаємодії держав та міжнародних інституцій;

- й нарешті, як постійний процес, або комплекс елементів взаємодії, під час якого держави та міждержавні спільноти і союзи, стикаючись з різними викликами та загрозами, формулюють відповідні рішення й засоби реагування, вдаючись до ситуативно обумовлених дій оборонного чи наступального характеру.

Безпека як результат багатосторонніх домовленостей у вигляді сукупності регулюючих актів є результатом дипломатії, спрямованої на закріплення або корекцію певного стану відносин. Такий формат регулювання покликаний зафіксувати узгоджені домовленості, що відображають ситуативну розстановку сил між провідними акторами та мусить гарантувати їх закріплення на відносно тривалу перспективу.

Форми та способи політико-правового регулювання відносин між провідними державами покликані забезпечувати відносну стабільність міжнародної системи або її регіональних підсистем. Аналогічні функції відіграють і постійні та тимчасові військово-політичні союзи, покликані стабілізувати певний стан міжнародно-політичних суперечностей й загальмувати небажані еволюційні процеси та відхилення в межах міжнародної системи. Розуміння міжнародної безпеки у формі постійного процесу пояснює потребу в періодичній корекції досягнутих міжнародних угод, вдосконаленні правил взаємодії та повсякденному зміцненні засобів довіри.

З точки зору їх змісту міжнародні угоди можуть ґрунтуватися як на ціннісно-аксіологічних принципах, так і на прагненні отримати конкретні комерційні та політичні вигоди. Останній підхід зазвичай позначається поняттям транзакціонізму. В рамках такого підходу кожен учасник двосторонніх та/або багатосторонніх відносин виступає як сторона обробки, спрямованої на здобуття певного виграшу, тобто кращих результатів транзакції. Типовим

прикладом транзакціонізму може слугувати модальність зовнішньої політики другої адміністрації Д. Трампа. На відміну від Дж. Байдена і демократів, політика Д. Трампа не обтяжена політико-ідеологічною артикуляцією, та й сам він не переймається обстоюванням певних ціннісних категорій. Приміром, в українському питанні він схильний шукати узгодження підходів і досягнення спільних рішень насамперед з російським керівництвом на засадах розподілу вигід та врахування «реальних інтересів». Однак насправді такий підхід Трампа вилився в систематичне потурання агресору, підлив міцності західних альянсів та девальвацію можливих факторів тиску на переговорну позицію РФ, що лише переконує В. Путіна в правильності курсу на захоплення адміністрації США до нових поступок.

Етапи формування системи європейської безпеки

Стосовно еволюції норм і правил європейської безпеки після Другої світової війни доцільно виокремити декілька етапів, пов'язаних з узгодженням домовленостей воєнного часу (Тегеранська, Ялтинська та Потсдамська конференції 1943-1945 рр.), серією післявоєнних угод з територіального та політичного врегулювання (Паризькі мирні договори 1947 р.), розробкою нормативів мирного співіснування на етапі розрядки міжнародної напруженості у формі Заключного акту НБСЄ 1975 р., підписанням Паризької хартії для нової Європи (1990 р.), політичними і політико-правовими напрацюваннями наради Гельсінкі-2 (1992 р.) та Хартії європейської безпеки (1999 р.).

З початку 1970-х рр. «загальноєвропейський процес» слугував у якості основного формату багатосторонніх консультацій з питань європейської безпеки. Відштовхуючись від положень Гельсінкського Заключного акту 1975 р., який мав характер компромісу між представниками двох різних суспільно-політичних систем і блокових угруповань, нарада глав держав та урядів 34 країн-учасниць НБСЄ у листопаді 1990 р. ухвалила безпрецедентний пакет документів та рішень, включаючи Паризьку хартію для нової Європи, Спільну декларацію 22 держав Варшавського Договору і НАТО, Договір про звичайні збройні сили в Європі. Зазначений пакет доповнювався Віденським документом про заходи зміцнення довіри та безпеки та Договором про остаточне врегулювання стосовно Німеччини від 12 вересня 1990 р.

Паризька Хартія для нової Європи від 21 листопада 1990 р. констатувала закінчення «холодної війни» як ери конфронтації й розколу Європи. Документ підтверджував десять принципів Заключного акту 1975 р. й проголошував готовність країн простору НБСЄ будувати відносини «на взаємній повазі та співробітництві», включаючи визнання спільних принципів демократії, заснованої на правах і основних свободах людини, розвиток на основі економічної лібералізації, соціальної справедливості та рівної безпеки для всіх країн-учасниць [4]. Хартія декларувала еволюційний перехід до нового європейського порядку як нової епохи демократії, миру та єдності в Європі. Його важливими ознаками вбачалися прихильність до врегулювання спорів

мирними засобами та втілення принципу неподільності безпеки. З цього приводу хартія містила твердження, що «з припиненням розколу Європи» держави-учасниці будуть прагнути «надати нову якість відносинам у сфері безпеки» при повній повазі до свободи вибору, що зберігається за кожним у цій галузі. «Безпека неподільна, і безпека кожної держави-учасниці нерозривно пов'язана з безпекою всіх інших. Тому ми зобов'язуємося співпрацювати у справі зміцнення довіри та безпеки між нами та у сприянні контролю над озброєннями та роззброєнням» [4].

Оцінюючи роль і значення Паризької хартії для нової Європи 1990 р., доцільно відзначити декілька основних положень:

- Хартія декларувала завершення умов «холодної війни» та розколу Європи на антагоністичні табори.

- Розпад Організації Варшавського договору обумовив усунення логіки блокового протистояння. Зміни у відносинах безпеки сприяли визнанню права європейських країн обирати спосіб забезпечення власної безпеки та зміцнювати колективну безпеку.

- Документ закріпив наслідки демократичних революцій у країнах Центральної та Східної Європи, падіння Берлінського муру та об'єднання Німеччини, що знаменувало перегляд результатів ялтинсько-потсдамської моделі європейського порядку та початок переходу країн колишнього соціалістичного табору до ринкової економіки і будівництва демократичних інститутів.

Паризький саміт країн НБСЄ 21 листопада 1990 р. підтвердив необхідність продовження переговорів про скорочення звичайних збройних сил та озброєнь у Європі та готовність сторін розпочати інституціоналізацію гельсінкського процесу.

З-поміж подальших документів, пов'язаних з розвитком концепції європейської безпеки, доцільно відзначити Гельсінкський документ 1992 р. «Виклик часу змін», що підтвердив перехід від «холодної війни» до нової архітектури безпеки, побудованої на принципах співробітництва, демократії та прав людини [5].

У період після закінчення «холодної війни» модель європейської безпеки складалася з двох асиметричних компонентів. Перший з них полягав у максимально деталізованій розробці політичних принципів і концептуальних основ загальної безпеки, про що йшлося в численних документах НБСЄ/ОБСЄ 1990-1999 рр. Другий компонент визначався еволюцією безпекових підходів трансатлантичних і європейських інституцій, насамперед після схвалення рішень про розширення НАТО і ЄС шляхом запрошення до членства країн Центральної та Східної Європи.

Розвитку концепції загальноєвропейської безпеки були присвячені документи самітів НБСЄ/ОБСЄ 1990-х рр. – Будапештський документ 1994 р., Кодекс поведінки ОБСЄ, який стосувався військово-політичних аспектів

безпеки, Лісабонська декларація про модель загальної та всеосяжної безпеки для Європи ХХІ ст. та Стамбульський документ 1999 р. (PCORW389), основною складовою частиною якого була Хартія європейської безпеки [6, с. 1-47]. Заключну частину хартії становив оперативний документ «Платформа безпеки, заснованої на співробітництві», мета якої полягала у «зміцненні взаємопідкріплюючого характеру відносин між організаціями та інститутами, зацікавленими у співробітництві з метою посилення всеосяжної безпеки в регіоні ОБСЄ» [6, с. 45-47].

Згідно цього документу ОБСЄ як організація висловлювала намір співпрацювати з організаціями та інститутами, члени яких виявляють відданість принципам Статуту ООН та основних документів НБСЄ/ОБСЄ, надають активну підтримку «прийнятій в ОБСЄ концепції загальної, всеосяжної та неподільної безпеки та єдиного простору безпеки, вільного від розділових ліній»; «відіграють належну роль у розвитку зв'язків між взаємопідкріплювальними інститутами в регіоні ОБСЄ, які мають відношення до безпеки»; готові «задіяти інституційні ресурси міжнародних організацій та інститутів, членами яких вони є, з метою підтримки роботи, що проводиться ОБСЄ, за умови прийняття необхідних політичних рішень по мірі виникнення відповідних обставин». У цьому контексті особливо наголошувалося на потребах співробітництва держав-учасниць ОБСЄ у сфері запобігання конфліктам та регулювання криз [6, с. 45].

Поряд із розробкою загальної концепції безпеки в рамках СБСЄ/ОБСЄ, НАТО продовжувала виконувати роль провідної організації оборонного та безпекового планування країн трансатлантичного регіону. Стратегічна концепція, ухвалена на Римському саміті НАТО 8 листопада 1991 р., суттєво відрізнялася від попередніх доктринальних документів, адже пропонувала перетворити Альянс з суто оборонної структури на інструмент забезпечення безпеки через діалог і співробітництво. Підтверджуючи завдання колективної оборони, стратегія НАТО визнавала скорочення ролі ядерної зброї як засобу тотального стримування. При цьому розвиток співпраці з колишніми супротивниками розглядався в рамках концепції “Wider Europe” як фактор стабільності в ширшому європейському просторі, що включав нові незалежні держави, які виникли на території колишнього СРСР.

Стратегічна концепція НАТО 1991 р., як і подальші концепції 1999 і 2010 рр., спиралася на три умовні опори, включаючи діалог, співробітництво та колективну оборону. Політична риторика НАТО відображала збереження колективної оборони в якості основного принципу, однак без прямого позначення потенційного супротивника, яке було замінено програмою залучення до спільних програм нових партнерів з числа учасників колишнього Варшавського договору та нейтральних країн. В якості головних загроз у сфері безпеки визначалися посилення хаосу, нестабільності в міжнародних відносинах та внутрішні конфлікти в державах ширшого європейського

простору. Було суттєво розширено й предметне поле безпекової проблематики, до якого окрім функцій оборони було включено політичні, економічні, соціальні, екологічні та інші аспекти соціетальної безпеки.

Впродовж 1990-х рр. розвиток двох основних компонентів європейської безпекової моделі мав відносно синхронізований характер. ОБСЄ як універсальна безпекова організація в рамках розширеного європейського простору формально охоплювала три виміри безпеки: військово-політичний (контроль озброєнь, запобігання конфліктам), економіко-екологічний (енергетична безпека, захист довколишнього середовища) та соціально-гуманітарний (права людини, демократичні інститути). Відповідно до своїх завдань і структури членства, ОБСЄ мала діяти на основі консенсусних рішень, концентруючи зусилля на превентивній дипломатії, заходах зі зміцнення довіри та попередженні загроз. Основними інструментами практичної участі ОБСЄ стали польові, здебільшого моніторингові місії з нагляду та попередження, впровадження стандартів виборчих кампаній та контроль виборчих процедур.

Що стосується розширення НАТО і ЄС, ці процеси найбільш суттєво вплинули на формування архітектури європейської безпеки. Розширення НАТО, яке уособлювало силовий компонент, стало ключовим фактором стабільності в Центральній та Східній Європі в формі поширення гарантій безпеки та зниження ризику регіональних конфліктів.

Велике значення мало й розміщення контингентів багатонаціональних сил під командуванням НАТО в Боснії та Герцеговині, що призвело до припинення громадянської війни. Місія під командуванням НАТО діяла в Боснії та Герцеговині з грудня 1995 р. до листопада 2004 р., коли вона була замінена контингентом EUFOR в рамках операції «Алтеа» під проводом ЄС.

Першим суттєвим викликом європейській моделі безпеки, побудованій на засадах поєднання загальноєвропейського процесу з синхронізованим розширенням НАТО і ЄС, стало проведення США і НАТО воєнної операції «Союзна сила» ('Allied Force') проти Союзної республіки Югославія у 1999 р. Застосування сили з боку США і НАТО змусило сербський уряд віддати наказ про виведення військ із Косова. Воєнна операція, розроблена на засадах «гуманітарної інтервенції», проводилася без дозволу РБ ООН й спричинила загострення протиріч між Заходом і Росією.

Серед інших факторів, які сприяли накопиченню протиріч у відносинах між США та РФ, доцільно відзначити вихід США з радянсько-американського Договору з протиракетної оборони (2002 р.), одностороннє проголошення незалежності Косова (2008 р.), політику США щодо сприяння Арабській весні включаючи воєнну операцію проти Лівії та заохочення масових заворушень у Сирії.

Попри низку домовленостей між НАТО та Росією, включаючи підписання Римської декларації «Відносини НАТО – Росія: нова якість» від 28 травня 2002 р. та створення Ради НАТО – Росія, російське керівництво на

доктринальному рівні проголосило розширення НАТО на Схід безпосередньою загрозою російським інтересам.

Безпекові наслідки розширення НАТО мали суперечливий характер. З одного боку, відносна синхронізація розширення НАТО і ЄС призвела до зміцнення становища і статусу нових членів й пересування на Схід нового «кордону безпеки», який охоплює держави Балтії, Західні Балкани й частину Чорноморського регіону. З другого боку, розширення НАТО не враховувало небезпеку загострення суперечностей з Росією. Включення нових членів не супроводжувалося симетричним зміцненням військової інфраструктури східного флангу Альянсу та наданням гарантій безпеки Україні та Грузії, яким НАТО офіційно пообіцяло перспективу членства у невизначений термін.

Таким чином уже наприкінці 1990-х рр. намітився суттєвий розрив між основними структурними компонентами європейської безпеки, включаючи розробку й узгодження політичних і політико-правових основ безпеки у межах загальноєвропейського процесу (в форматі ОБСЄ та переговорів зі зміцнення засобів довіри і контролю над озброєннями) та процесу розширення євроатлантичних і європейських інституцій, які потенційно мали сприяти забезпеченню політичної, економічної та аксіологічної гомогенності європейського простору. Основною перепоною в рамках цього процесу стало загострення протиріч між європейськими і євроатлантичними структурами та Росією. Російське керівництво обстоювало концепцію збереження відмінних політико-правових режимів міжнародних відносин у різних сегментах розширеного європейського простору. Москва вимагала визнання особливих, преференційних інтересів у пострадянському просторі, який подавався як зона особливих інтересів та безпекової відповідальності РФ. Російське керівництво вимагало від ЄС визнання євразійського проєкту в галузі економічної інтеграції в якості рівнозначного суб'єкта й заперечувало твердження НАТО про те, що вступ країн Центральної та Східної Європи до Альянсу не загрожує безпеці РФ, адже сприяє наближенню зони стабільності до російських кордонів.

Порушення взаємозв'язку між політико-правовим комплексом європейської безпеки та сферою взаємодії у галузі військово-політичних та економічних відносин сприяло поглибленню розриву між євроатлантичним і євразійським осередками у просторі ОБСЄ. Спростування розрахунків на гомогенізацію «Ширшої Європи» на ліберально-ідеалістичних засадах супроводжувалося загостренням протиріч між НАТО і ЄС, – з одного боку, та Росією, – з іншого, що дістало втілення в консолідації євразійських структур політичного, економічного та безпекового спрямування (СНД, ЄАЕС, ОДКБ) і протиставленні їх структурам євроатлантичної та європейської інтеграції.

Просторово-ієрархічні аспекти європейської безпеки

Оцінка змісту, стану і тенденцій європейської безпеки вимагає окреслення територіально-географічних меж європейського простору.

В широкому розумінні європейська безпека являє собою багатоплановий комплекс проблем, явищ і взаємозалежностей. До того ж у політичному та військовому відношенні європейські проблеми мають трансрегіональну конотацію й не зводяться до суто географічного ареалу континентальної Європи.

Поняття Європи як географічна категорія охоплює континентальний простір від Атлантики до Уралу та Південного Кавказу. В організаційному відношенні країни Європейського континенту представлені в міжнародній організації Рада Європи, яка вважається єдиною регіональною міжнародною організацією з загальним членством. У сфері економічної та політичної інтеграції поняття «Європа» зазвичай застосовується для позначення сукупної території країн-членів Європейського Союзу, цілі і завдання якого полягають у побудові консолідованої взаємодії у політико-правовій, економічній, валютно-фінансовій та інших сферах аж до рівня політичного союзу, який має перетворити міждержавне об'єднання на глибоко уніфіковану конфедерацію на засадах спільної відповідальності та субсидіарності.

Натомість у широкому сенсі у відносинах безпеки Європа розглядається як вузлова ланка, й водночас як суміжна частина трансатлантичного та євразійського просторів. В сучасному вигляді трансатлантичний (або євроатлантичний) вимір європейської безпеки, витоки якого простежуються ще в коаліційних угодах та подіях першої та другої світових війн, включає європейську географічну зону відповідальності НАТО (євроатлантичний «стратегічний район» за участі США та Канади, позначений постійною політичною та військовою присутністю США).

Натомість євразійський просторовий вектор (як частина умовної «Ширшої Європи»), окрім країн, розташованих у географічних межах Європейського континенту, включає азійську частину колишнього СРСР. В політико-правовому відношенні цей вектор формалізується в діяльності низки організацій, створених його учасниками з числа пострадянських країн, включаючи СНД, ЄАЕС, ОДКБ.

Утім в останні десятиліття прискорення глобалізації спричинило активізацію процесів різнопланової взаємодії країн пострадянського простору з Китаєм, Туреччиною, Іраном, Пакистаном, Індією та іншими країнами Азії. Ця тенденція дістала втілення в розширенні існуючих та створенні нових організацій з певним інтеграційним потенціалом (зокрема Організації економічного співробітництва¹, 1985 р.; Шанхайської організації співробітництва², 2001 р;

¹ Держави-члени: Пакистан, Туреччина, Іран, Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан.

² Держави-члени: Білорусь, Індія, Іран, Казахстан, Киргизстан, Китайська Народна Республіка, Пакистан, Російська Федерація, Таджикистан, Узбекистан. Партнери по діалогу: Вірменія, Азербайджан, Єгипет, Камбоджа, Катар, Кувейт, Лаос, Мальдіви, М'янма, Непал, Саудівська Аравія, Туреччина, ОАЕ, Шрі-Ланка.

Організації тюркських держав³, 2009 р.). Така різновекторність зумовлює специфіку пострадянського простору як своєрідної «євразійської ланки» між Європою і Євроатлантикою та різноманітними економічними асоціаціями, спільнотами та міждержавними об'єднаннями континентальної Азії та Азійсько-Тихоокеанського регіону.

Єдиною міжнародною структурою, яка включає всіх учасників «розширеного» європейського простору, залишається ОБСЄ у складі 57 держав-учасниць, до якої входять майже всі держави умовної глобальної «Півночі» окрім Японії, що має в ОБСЄ статус спостерігача. Натомість єдиною організацією з загальноєвропейським членством у суто географічному розумінні є Рада Європи.

Після виключення Росії зі складу Ради Європи 16 березня 2022 р. ця організація налічує 46 держав-членів – усі держави географічної Європи окрім Росії та Білорусі. Росія, яка входила до організації в 1996-2022 рр., була виключена як прямий винуватець агресії, а Білорусь не отримала повного членства через порушення демократичних норм.

Повномасштабний напад РФ на територію України прискорив політичну поляризацію між країнами-учасницями ОБСЄ та Ради Європи. Загострення політичних протиріч відображало різне ставлення їх урядів як до самої війни, так і до сторін конфлікту. Правлячі кола переважної більшості європейських країн виступили з засудженням російської агресії. Комітет міністрів Ради Європи проголосував за виключення Росії зі складу цієї організації, однак при голосуванні в Парламентській асамблеї Ради Європи жоден депутат від шести країн (Вірменії, Азербайджану, Боснії і Герцеговини, Сербії, Словаччини, Словенії) не проголосував за підтримку цього рішення.

Нова політична ситуація в Європі стала свідченням глибокої кризи загальноєвропейських інституцій, включаючи втрату авторитету і демонстрацію неспроможності Ради Європи та ОБСЄ. В таких умовах президент Франції Е. Макрон, виступаючи на закритті Конференції про майбутнє Європи (Страсбург, 9 травня 2022 р.), запропонував створити нову рамкову структуру – Європейське політичне співтовариство (European Political Community).

Сенс нової ініціативи полягав у започаткуванні загальноєвропейського форуму, покликаного сприяти регулярному політичному діалогу лідерів усіх європейських країн, які підтримують демократичні цілі та цінності – 27 держав-членів ЄС, країн, які подали заявки на вступ до європейського інтеграційного об'єднання (Чорногорія, Північна Македонія, Україна, Молдова), країн Західних Балкан (потенційних кандидатів у члени ЄС), а також Норвегії,

³ Держави-члени: Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Туреччина, Узбекистан. Угорщина та Туркменістан мають статус спостерігачів.

Швейцарії, Ісландії, Ліхтенштейну, Великої Британії, Туреччини, Грузії, Вірменії, Азербайджану та Ізраїлю.

Політичний діалог мав сприяти втіленню трьох основних завдань:

- відродженню «загальноєвропейської ідеї» шляхом залучення до співпраці всіх європейських держав у межах і поза межами ЄС, які підтримують нормативну версію європейських цінностей;

- сприяння неформальному обговоренню питань, що стосуються безпеки та стабільності на Європейському континенті;

- налагодженню зв'язків у сфері безпеки в загальноєвропейських масштабах, включаючи Велику Британію, яка вийшла зі складу ЄС у 2020 р.

Стосовно України Е. Макрон визнавав її як «члена нашої Європи, нашої родини», однак заперечував швидку перспективу набуття членства в ЄС [7]. Оцінюючи ініціативу Е. Макрона в контексті кризи європейської безпеки ідея створення Європейського політичного співтовариства виглядала як цілком логічна спроба заміщення організацій, які втратили здатність виконувати свої статутні завдання.

Причини та ознаки кризового стану європейської безпеки

Серед головних передумов критичного розбалансування комплексу відносин європейської безпеки варто відзначити декілька факторів:

- відновлення російського військового потенціалу та повернення російського керівництва до планів геополітичного реваншу з метою перегляду результатів програшу у «холодній війні»;

- ослаблення домінування «колективного Заходу» в якості каркасу регіональної міжнародної системи;

- використання керівництвом РФ енергетичного важелю з метою заохочення бізнесових кіл та урядів європейських країн до поступок у сфері безпеки, включаючи визнання за Росією зони преференційних інтересів у пострадянському просторі.

Доцільно нагадати, що початку повномасштабної війни РФ проти України безпосередньо передувало висунення вимог РФ до США і НАТО, які передбачали надання політичних гарантій безпеки Росії. Так, у висунутому МЗС РФ проєкті російсько-американського договору від 17 грудня 2021 р. (ст. 4), США пропонувалося взяти на себе зобов'язання «виключити [можливість] подальшого розширення НАТО у східному напрямі, відмовитися від прийому до альянсу держав, які раніше входили до СРСР», не створювати на їх території військові бази, не використовувати їх інфраструктуру для ведення будь-якої військової діяльності й не розвивати з ними двостороннього військового співробітництва» [8].

У відповідному проєкті угоди з НАТО РФ пропонувала Альянсу виключити подальше розширення НАТО, зокрема приєднання України, підтвердити, що РФ і НАТО не розглядають один одного як супротивників, керуються принципами рівної й неподільної безпеки, не створюють ситуації, котрі могли б

становити або бути розцінені як загрози для національної безпеки. При цьому Москва наполягала на виведенні всіх збройних сил і озброєнь з території країн, які вступили до Альянсу після 27 травня 1997 р., тобто до підписання Основоположного акту НАТО – Росія про взаємні відносини, співробітництво та безпеку, включаючи Польщу, Угорщину, Чехію, Болгарію, Латвію, Литву, Естонію, Румунію, Словаччину, Словенію, Албанію, Хорватію, Чорногорію та Північну Македонію [9].

Російське керівництво розглядало курс українських владних кіл на набуття членства в НАТО як безпосередній виклик своїм геополітичним планам. У Стратегії національної безпеки РФ в редакції 2015 р. Україна розглядалася як «довготермінове джерело нестабільності в Європі та безпосередньо біля кордонів Росії» й, відповідно, як об'єкт військово-політичного тиску з боку РФ [10]. Виснувши ультимативні вимоги до США і НАТО у грудні 2021 р., російське керівництво розглядало умисне загострення відносин з Заходом як привід для початку війни проти України. Первісна мета «спеціальної воєнної операції», окрім захоплення значної частини території України, полягала у насильницькій зміні влади в Києві. Російське політичне та військове керівництво розглядало воєнну інтервенцію як засіб нанесення морально-політичної поразки США і НАТО, адже зміна влади в Україні мала продемонструвати Заходу рішучість Москви в досягненні своїх зовнішньополітичних цілей в формі підпорядкування державної політики України контролю з боку Москви та підвищення статусу РФ в рамках міжнародної системи.

При плануванні військового нападу на Україну російське керівництво артикулювало гасло конфлікту з Заходом, мотивуючи війну проти України як превентивний засіб, покликаний зупинити розширення НАТО та змусити Захід визнати претензії РФ на відновлення сфери впливу в Східній Європі. У цьому сенсі використання воєнних та інших силових методів з боку РФ не залишало сумнівів, що наміри Москви полягали у насильницькому руйнуванні моделі європейської безпеки, яка після 2014 р. все більш виразно набувала конфронтаційного характеру.

Внаслідок відновлення російського геополітичного ревізіонізму, перші ознаки якого почали виявлятися ще з 2003 р., система європейської безпеки зазнала численних порушень, аж до окупації частини території Грузії та України в 2008 і 2014 рр. та спроби повалення державної влади в Україні силовим шляхом у 2022 р.

Зосередження уваги на перспективах відновлення системи європейської безпеки та стабільності зумовлює потребу систематизувати причини, які обумовили декларативність проголошених принципів європейського співробітництва, уможливили їх порушення й зумовили відсутність дієвих гарантій протидії агресії. Серед них доцільно відзначити відсутність колективних договірних зобов'язань між країнами-учасницями багатосторонніх

європейських інституцій, латентне потурання російському експансіонізму з боку низки урядів європейських країн, а також неготовність урядових кіл США та переважної більшості країн Європи надавати Україні повномасштабну військову підтримку в потрібних обсягах напередодні та в ході війни.

Аналіз структурних ознак кризи європейської безпеки в період після 2014 р. дозволяє виділити чинники, які відігравали пріоритетне значення в контексті загострення протиріч і згортання діалогу між провідними акторами. Вони включали:

- зростання конфліктного потенціалу в російсько-українських відносинах;
- дестабілізуючий вплив анексії Криму та військового конфлікту на Донбасі на стан європейської безпеки, що проявився у дискредитації норм і принципів загальноєвропейського політичного співробітництва;
- залежність економік європейських країн від імпорту російських енергоносіїв, що позначалося на позиції урядів країн ЄС і НАТО, стримуючи їх протидію російському експансіонізму;
- вплив російської зовнішньої пропаганди на позиції політичних кіл європейських країн, адміністрації США та урядів країн Європи щодо російської агресії;
- залучення на бік РФ політичних та бізнесових кіл європейських країн з метою нейтралізації відсічі з боку західних центрів сили та ослаблення дії західних економічних санкцій;
- адаптаційні заходи з боку РФ, спрямовані на ослаблення впливу секторальних санкцій на російську економіку;
- загострення протиріч між США та КНР, що супроводжувалося зближенням між Москвою та Пекіном.

Попри те, що в 2014 р. російське керівництво, яке вдалося до застосування сили з метою територіального розширення, прямо порушило принципи Статуту ООН, російська зовнішньополітична риторика намагалася приховувати справжні наміри Кремля. Російська дипломатія застосовувала подвійні міжнародно-правові стандарти в своїй дипломатії на глобальному рівні та у відносинах з країнами пострадянського простору, що створювало враження, нібито Росія буде використовувати доктрину обмеженого суверенітету лише в зоні своїх виняткових інтересів у пострадянському просторі. Утім окремі західні експерти відзначали, що політика РФ після 2014 р. все більш відверто виявляла наміри російського керівництва змінити європейський порядок безпеки та територіальний устрій на свою користь, «незалежно від того, які формулювання правових принципів вона використовувала у своїй широкій міжнародній дипломатії» [11].

Обстоюючи викривлене тлумачення принципів міжнародного права щонайменше стосовно пострадянського простору, який Москва вважає зоною російських особливих інтересів, у 2022 р. російське керівництво відвертого перейшло до силових засобів «реальної політики». В аксіологічному сенсі

такий перехід означає обґрунтування експансіоністських намірів історичними претензіями та підпорядкування юридичного дискурсу стратегічним цілям щодо зміни європейського територіального порядку, насамперед у безпосередній близькості від російських кордонів.

Хоча війна РФ проти України безумовно стала головним чинником кризи європейської безпеки, процеси розбалансування європейської стабільності та трансатлантичних зв'язків не вичерпуються наслідками різних етапів російської агресії в 2014-2022 рр. Важливе й самостійне значення має загострення внутрішніх протиріч у комплексі євроатлантичних інституцій, яке ставить під сумнів союзницькі відносини та ефективність безпекових гарантій у межах НАТО. Дискусії про можливий розпад НАТО активізувалися від самого початку другого терміну президентства Д. Трампа, який неодноразово погрожував європейським країнам обмеженням ролі США в Альянсі, відмовою від традиційних зобов'язань і безпекових гарантій у купі з висуненням територіальних претензій до Данії та Канади.

Характеризуючи стан та ознаки кризи європейської системи безпеки спираємось на уявлення, що криза означає різке чи відносно уповільнене настання переломного стану системи, у якому наявні суперечності загострюються настільки, що подальший розвиток у попередній формі стає неможливим.

Поняття кризи в однофазових процесах означає «механічну» деструкцію системи, коли вона зазнає руйнування, найчастіше в результаті втрати стійкості існуючої структури, яка вже не відповідає умовам середовища. Внаслідок кризи система переходить на новий рівень або зазнає деградації. Якщо внаслідок кризи виникає новий порядок відносин між суб'єктами, він імовірно буде мати більшу адаптивність, тобто краще відповідатиме структурним факторам. За інших обставин необхідно констатувати, що протиріччя, які спричинили виникнення кризи, не були усунуті, тобто залишаються не врегульованими.

Перебіг загострення протиріч дозволяє розглядати кризу європейської безпеки як складну й багатофазову, що відображає певну послідовність її етапів. Кожна чергова фаза мала свою специфіку, відображаючи накопичення проблем та суперечностей. В хронологічному відношенні після 1999 р. можна виділити п'ять фаз, які відображали загострення протиріч та супроводжувалися нетривкими періодами стабілізації: формування блоку основних геополітичних протиріч між Заходом і Росією (1999-2008 рр.); відновлення ревізійської стратегії РФ включаючи демонстрацію силових засобів протидії західному впливу (2008-2014 рр.); перехід РФ до прямої агресії на пострадянському просторі (2014-2022 рр.); артикуляція керівництвом РФ війни проти України як втілення стратегії стримування США і НАТО, поляризація позицій країн широкого європейського простору щодо російсько-української війни (2022-2025 рр.); пошук адміністрацією США часткового геополітичного компромісу з

РФ за рахунок інтересів і ролі європейських країн-членів ЄС і НАТО (2025-2026 рр.).

Розцінюючи кризу європейської безпеки як багатофазовий процес, видається логічним, що перебіг кризи розтягнувся на багато років, і з рештою набув ознак, які не відстежувалися на більш ранніх стадіях. Результатом розбалансування відносин у сфері європейської безпеки стали втрата дієздатності загальноєвропейських структур, насамперед ОБСЄ, посилення конфронтаційних акцентів у відносинах між низкою провідних європейських держав та Росією, припинення діалогу між більшістю європейських держав і Росією та їх фактична неспроможність впливати на визначення умов припинення російсько-української війни, безпрецедентне загострення протиріч між США та більшістю європейських країн-членів НАТО.

Перелічені ознаки доцільно розцінювати як свідчення невідповідності існуючих структур європейської безпеки новим умовам. В рамках припущення, що структури європейської безпеки зможуть відновити свою функціональність за збереження статусу основних міжнародних акторів, системну кризу можна було б вважати адаптаційною. Утім якщо відбуватиметься розпад інституціональних структур, які забезпечували безпекову взаємодію за попередніх умов, відтворення нової дієвої (операціональної) моделі європейської безпеки матиме трансформаційний характер. Це означатиме, що нова модель відносин у сфері безпеки потребуватиме формування нових форм організації політичної, економічної, соціальної, інформаційної взаємодії. Враховуючи теперішні позиції В. Путіна та Д. Трамп у ставленні до ЄС, очікувані зміни напевно відобразатимуть або суттєве посилення автономних європейських структур безпеки в рамках широкого європейського простору, або ж європейський компонент зазнає фрагментації й підлягатиме розподілу на зони впливу сильніших державних акторів.

Що стосується позиції Росії, у найбільш загальному вигляді вона зорієнтована на створення євразійської системи колективної безпеки в формі альтернативи концепції трансатлантичного простору. Такий підхід передбачає використання чинних інтеграційних проєктів та інституцій, створених під егідою Росії або в діяльності яких вона посідає ключове місце.

Російські доктринальні документи (Концепція зовнішньої політики РФ від 31 березня 2023 р. та Концепція національної безпеки РФ від 2 липня 2021 р.) оперують поняттям «Великого євразійського партнерства» в якості базового інструменту зовнішньої політики.

Російська модель євразійської системи колективної безпеки передбачає використання наступних елементів:

- взаємодії міжнародних регіональних організацій та форматів, включаючи Шанхайську організацію співробітництва, БРІКС, Євразійський економічний союз, СНД, ОДКБ, Наряду з взаємодії та зміцнення заходів довіри в Азії, трикутник Росія – Індія – Китай, ініціативу КНР «Один пояс, один шлях» та ін.;

- «рівності» регіональних держав, незважаючи на їх розміри та потенціал;
- гарантій захисту права держав на незалежну від волі великих держав зовнішню політику та отримання ними «справжнього» суверенітету;
- впровадження механізмів забезпечення безпеки на основі мережевих зав'язків (за формальної відсутності наднаціональної установи, ієрархічних структур та зобов'язуючої нормативно-правової бази) [12, с. 38].

Загалом запропонована керівництвом РФ модель євразійської системи колективної безпеки передбачає широкий перелік сфер співпраці – спільний економічний простір, трансконтинентальні транспортно-логістичні коридори, енергетичні мережі, уніфіковані підходи до цифрової трансформації тощо. Водночас у російській концепції «відсутні положення щодо зобов'язань учасників системи надавати пряму воєнну допомогу у разі збройної агресії проти будь-якої з держав-членів» [12, с. 38]

З географічної точки зору європейську безпеку справді важко уявити без участі Росії, яка у різних формах державності, включно з періодом існування СРСР, була безпосередньою учасницею європейського балансу сил від початку XVIII ст. Про необхідність відновлення діалогу з РФ час від часу згадують і в урядах європейських країн. Однак унаслідок російської агресії проти України та ескалації ворожих дій проти європейських країн розрив між РФ і європейськими структурами залишається вкрай гострим. Лідери ЄС у своїх зовнішньополітичних документах визнали Росію в якості прямої воєнної загрози [13; 14], а російське керівництво все більш виразно висловлює самосприйняття РФ як центра сили Північної Євразії, хоча формально й не відкидає залучення до євразійської системи держав-членів ЄС і НАТО, однак на другорядних ролях.

Окрім відновлення миру та врегулювання наслідків війни РФ проти України, визначення перспектив європейської регіональної системи потребує з'ясування трьох вузлових проблем:

- визначення ролі та статусу ЄС у міжнародних відносинах;
- з'ясування ролі США у НАТО;
- уточнення регламенту відносин між НАТО і ЄС, включаючи вірогідне створення європейського безпекового об'єднання.

Як стверджується в «Стратегічному компасі безпеки та оборони» Європейського Союзу, прагнення ЄС захищати європейський порядок безпеки має підкріплюватися його спроможністю, що позитивно впливатиме на глобальну та трансатлантичну безпеку й доповнюватиме НАТО, яка залишається основою колективної оборони для її членів [13, р. 2]. Утім, на відміну від реалій березня 2022 р., коли Рада ЄС ухвалювала цей документ, за президентства Д. Трампа адміністрація США зайняла ледве приховану конфліктну позицію відносно європейського інтеграційного об'єднання, що ставить під сумнів подальші перспективи трансатлантичного союзництва. З огляду на це прогнозування перспектив європейської безпеки чималою мірою

залежатиме від розв'язання конфліктних проблем у площині трансатлантичних відносин.

Що стосується позиції НАТО, підсумкове комюніке Вільнюського саміту 11–12 липня 2023 р. констатувало, що «мир у євроатлантичному регіоні зруйновано». РФ порушила «норми і принципи, які сприяли стабільному і передбачуваному порядку європейської безпеки». З огляду на це Російська Федерація була визнана «найбільш значною і прямою загрозою безпеці Альянсу та миру і стабільності на євроатлантичному просторі» поряд із тероризмом «в усіх його формах і проявах», який становить найбільш пряму асиметричну загрозу безпеці наших громадян і міжнародному миру й добробуту» [15].

Підсумкові зауваження

Оцінюючи протиріччя й конфліктний потенціал у відносинах між провідними акторами європейської безпеки відзначимо, що в умовах російсько-української війни й тривалого загострення протиріч між провідними європейськими країнами та Росією подолання кризи європейської безпеки неможливе без відновлення миру та врегулювання наслідків війни в Україні.

Припинення російсько-української війни або її ескалація матимуть різний потенційний вплив на перебіг кризи європейської безпеки. При цьому спільна позиція провідних європейських держав відіграватиме вирішальну роль у визначенні тенденцій європейської безпеки та її організаційних форм.

Створення надійних гарантій, що Україна залишиться спроможною державою, здатною захищати свій суверенітет, видається принципово важливим елементом політичного врегулювання. Ішній вагомий аспект проблеми полягає в створенні умов, за яких Росія утримуватиметься від спроб поновлення агресії через гарантовані надмірні втрати, які вона понесе у такому випадку.

В сучасних умовах Україна визнається принциповим елементом європейської безпеки насамперед як фактор захисту країн європейського інтеграційного простору від поширення російської агресії. Водночас у переважній більшості європейських країн правлячі політичні кола не мають чіткого уявлення про можливість і способи досягнення сприятливого, бажаного сценарію європейської безпеки через небажання та неприйняття ризику прямого втягнення у військовий конфлікт з РФ. З урахуванням нинішнього стану спільної політики безпеки та оборони ЄС не варто розраховувати на досягнення широкої згоди щодо створення в Європі об'єднаних неядерних збройних сил, здатних слугувати дієвим інструментом європейської безпеки. Істотні політичні обмеження та розбіжності вже виявилися в рамках переговорів між Великою Британією, Францією та ФРН щодо потенційного розміщення європейського військового контингенту в західних областях України. При цьому навіть обмежений контингент у кількості бл. 15 тис. військовослужбовців розглядається як ризикований фактор ескалації з огляду на погрози РФ

розглядати об'єкти військової присутності європейських держав в Україні як законні воєнні цілі.

Згортання військової підтримки України з боку США в 2025 р. загалом продемонструвало, що обсяги та рівень допомоги Україні з боку європейських країн недостатні для забезпечення ЗСУ воєнного паритету з армією РФ попри ухвалення принципово важливого рішення ЄС про надання фінансової допомоги Україні впродовж 2026-2027 рр.

З огляду на потенційно можливі сценарії закінчення російсько-української війни, найбільш вірогідними виступають замороження війни приблизно вздовж лінії зіткнення сторін або продовження бойових дій на найближчі один-два роки:

- Перший сценарій передбачає припинення бойових дій, можливо з подальшим оформленням у вигляді мирної угоди. За таких обставин активна фаза війни може трансформуватися у підготовку до можливої нової агресії з боку РФ.

- Другий сценарій (продовження війни) може означати гірші для України умови врегулювання ніж станом на початок 2026 р., зокрема з урахуванням хибної практики управління Збройними силами та проведення мобілізації.

- Імовірний третій сценарій у формі нападу РФ на одну з держав Балтії виглядає менш імовірно, хоча його теж не варто відкидати з огляду на варіативність російського військово-стратегічного планування [17].

Оцінка комплексу протиріч та перебігу кризи європейської безпеки доводить, що конфронтація та розбіжності між основними акторами європейської системи перевищили поріг адаптивності, який дозволяє відновити стан динамічної рівноваги. Це означає неминучість структурного трансформаційного переходу, мета якого полягатиме у відновленні здатності до саморегуляції на основі нових форм взаємозалежності та зміни функцій та/або складу основних інституцій.

Майбутня модель європейської безпеки, включаючи становище в євроатлантичному регіоні, значною мірою визначатиметься новим балансом сил між США, Росією та «європейською трійкою» в складі Великої Британії, Франції та ФРН. З точки зору ролі та перспектив ЄС у новій конфігурації, вона залежатиме від спроможності країн-членів ЄС підтримувати баланс інтересів та забезпечити дієвий механізм ухвалення й реалізації ефективних та обов'язкових для виконання політичних рішень. Видається очевидним, що перегляд засад європейської безпеки потребуватиме вироблення потужних механізмів превентивного розв'язання спорів на ранніх фазах визрівання конфлікту та стримування агресії на засадах колективної безпеки.

Список використаних джерел та літератури

1. Толстов С. Міжнародна система початку XXI століття. Частина 2. *Зовнішні справи*. 2013. № 10. С. 8-13.
2. Статут Організації Об'єднаних Націй. Док. 995_010. Дата вчинення: 26.06.1945. Офіційний переклад. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text
3. Женевська Заява від 17 квітня 2014 року. *Міністерство закордонних справ України*. 18 квітня 2014 р. URL: <https://mfa.gov.ua/news/1050-zhenevskyka-zajava-vid-17-kvitnya-2014-roku>
4. CSCE. Charter of Paris for a New Europe. Paris, 19-21 November 1990. 29 p. URL: <https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/0/6/39516.pdf>
5. CSCE. Helsinki Document 1992 The Challenges of Change. 9-10 July 1992. CSCE, 1992. 38 p. URL: <https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/7/c/39530.pdf>
6. OSCE. Istanbul Document 1999. [PCOEW389]. Istanbul: OSCE, 1999 [January 2000/Corr.]. 252 p. URL: <https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/6/5/39569.pdf>
7. Макрон пропонує створити новий формат європейської співпраці, відкритий для України і Британії. *Європейська правда*. 9 травня 2022. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2022/05/9/7139123/>
8. «Договор между Российской Федерацией и Соединенными Штатами Америки о гарантиях безопасности». Проект. *МИД РФ*. 17.12.2021. URL: https://mid.ru/ru/foreign_policy/rso/nato/1790818/
9. «Соглашение о мерах обеспечения безопасности Российской Федерации и государств-членов Организации Североатлантического договора». Проект. *МИД РФ*. 17.12.2021. URL: https://mid.ru/ru/foreign_policy/vnesnepoliticeskoe-dos-e/dvustoronnie-otnosenij-rossii-s-inostrannymi-gosudarstvami/rossia-nato/1790803/
10. Указ Президента Российской Федерации от 31.12.2015 г. № 683 О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/40391>
11. Allison R. Russia and the post-2014 international legal order: revisionism and realpolitik. *International Affairs*. May 2017. Vol. 93, Issue 3. P. 519–543. URL: <https://doi.org/10.1093/ia/iix061>
12. Перспективи формування нової європейської системи безпеки та місце в ній України: аналітична доповідь / За ред. О. Александрова, М. Паламарчука. Київ: НІСД, 2025. 45 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2025-10/ad_evropeyska-sistema-bezpeki_10102025_zamina_2810.pdf
13. Council of the European Union. Strategic Compass for Security and Defence. 7371/22. Brussels, 21 March 2022. 47 p. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7371-2022-INIT/en/pdf>
14. Clapp S. Russia's war on Ukraine: Reflections on European security, neutrality and strategic orientation. *European Parliamentary Research Service*. PE 729.450. May 2022. 12 p. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/729450/EPRS_BRI%282022%29729450_EN.pdf
15. Комюніке Вільнюського саміту. Видане главами держав і урядів країн-членів НАТО, які взяли участь у засіданні Північноатлантичної ради у Вільнюсі 11 липня 2023 року. *North Atlantic Treaty Organization*. 11 липня 2023. URL: <https://www.nato.int/en/about-us/official-texts-and-resources/official-texts/2023/07/11/vilnius-summit-communiqué?selectedLocale=uk>
16. Декларація Гаазького саміту видана главами держав і урядів, які взяли участь у засіданні Північноатлантичної ради у Гаазі, 25 червня 2025 року. *North Atlantic Treaty Organization*. 25 червня 2025. URL: <https://www.nato.int/en/about-us/official-texts-and-resources/official-texts/2025/06/25/the-hague-summit-declaration?selectedLocale=uk>
17. Банкова Ю. Що принесе Україні та світу 2026 рік – три сценарії. Прогноз Горбуліна та Бадрака. *Головний портал Національної академії наук України*. 05.01.2026. URL:

<https://www.nas.gov.ua/news/akademik-volodimir-gorbunin-i-viyskoviy-ekspert-valentin-badrak-pro-tri-scenari-dlya-ukrani-ta-svitu-na-2026-rik>

References

1. Tolstov, S. (2013). Mizhnarodna systema pochatku XXI stolittya. Ch. 2. *Zovnishni spravy*, 10, pp. 8-13. [In Ukrainian].
2. Charter of the United Nations. 26.06.1945. Ofitsiynyy pereklad. [Online]. Available from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text [In Ukrainian].
3. Zhenevs'ka Zayava vid 17 kvitnya 2014 roku. *Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy*. 18 kvitnya 2014 r. [Online]. Available from: <https://mfa.gov.ua/news/1050-zhenevsyka-zajava-vid-17-kvitnya-2014-roku> [In Ukrainian].
4. CSCE. Charter of Paris for a New Europe. Paris, 19-21 November 1990. 29 p. [Online]. Available from: <https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/0/6/39516.pdf> [In English].
5. CSCE. Helsinki Document 1992 The Challenges of Change. 9-10 July 1992. CSCE, 1992. 38 p. [Online]. Available from: <https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/7/c/39530.pdf> [In English].
6. OSCE. Istanbul Document 1999. [PCOEW389]. Istanbul: OSCE, 1999 [January 2000/Corr.]. 252 p. [Online]. Available from: <https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/6/5/39569.pdf> [In English].
7. Makron proponuye stvoryty novyy format yevropeys'koyi spivpratsi, vidkrytyy dlya Ukrainy ta Brytaniyi. *Yevropeys'ka pravda*. 9 travnya 2022. [Online]. Available from: <https://www.euointegration.com.ua/news/2022/05/9/7139123/> [In Ukrainian].
8. “Dogovor mezhdru Rossiyskoy Federatsiyey i Soyedinennymi Shtatami Ameriki o garantiyakh bezopasnosti”. Projekt. *MID RF*. 17.12.2021. [Online]. Available from: https://mid.ru/ru/foreign_policy/rso/nato/1790818/ [In Russian].
9. “Soglasheniye o merakh obespecheniya bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii i gosudarstv-chlenov Organizatsii Severoatlanticheskogo dogovora”. Projekt. *MID RF*. 17.12.2021. [Online]. Available from: https://mid.ru/ru/foreign_policy/vnesnepoliticeskoe-dos-e/dvustoronnie-otnosenij-rossii-s-inostrannymi-gosudarstvami/rossia-nato/1790803/ [In Russian].
10. Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii ot 31.12.2015 g. № 683 O Strategii natsional'noy bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii. [Online]. Available from: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/40391> [In Russian].
11. Allison, R. (2017). Russia and the post-2014 international legal order: revisionism and realpolitik. *International Affairs*, May, Vol. 93, Issue 3, pp. 519–543. [Online]. Available from: <https://doi.org/10.1093/ia/iix061> [In English].
12. Aleksandrov, O., Palamarchuk, M. (eds) (2025). *Perspektyvy formuvannya novoyi yevropeys'koyi systemy bezpeky ta mistse v niy Ukrainy: analitychna dopovid'*. Kyiv: NISD. [Online]. Available from: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2025-10/ad_evropeyska-sistema-bezpeki_10102025_zamina_2810.pdf [In Ukrainian].
13. Council of the European Union. Strategic Compass for Security and Defence. 7371/22. Brussels, 21 March 2022. [Online]. Available from: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7371-2022-INIT/en/pdf> [In English].
14. Clapp, S. (2022). Russia's war on Ukraine: Reflections on European security, neutrality and strategic orientation. *European Parliamentary Research Service*. PE 729.450. May. [Online]. Available from: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/729450/EPRS_BRI%282022%29729450_EN.pdf [In English].
15. Kommunique Vil'nyus'koho sammitu. Vydane hlavamy derzhav i uryadiv krayin-chleniv NATO, yaki vzyaly uchast' u zasidanni Pivnichnoatlantychnoyi rady u Vil'nyusi 11 lypnya 2023 r. *North Atlantic Treaty Organization*. [Online]. Available from: <https://www.nato.int/en/about->

us/official-texts-and-resources/official-texts/2023/07/11/vilnius-summit-communique [In Ukrainian].

16. Deklaratsiya Haaz'koho sammitu vydano hlavamy derzhav i uryadiv, yaki vzyaly uchast' u zasidanni Pivnichnoatlantychnoyi rady u Haazi, 25 chervnya 2025 roku. *North Atlantic Treaty Organization*. [Online]. Available from: <https://www.nato.int/en/about-us/official-texts-and-resources/official-texts/2025/06/25/the-hague-summit-declaration> [In Ukrainian].
17. Bankova, Yu. (2026, 05 sichnya). Shcho pryнесе Ukrayini ta svitu 2026 rik – try stsenariyi. Prohnoz Horbulina ta Badraka. *Holovnyy portal Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny*. [Online]. Available from: <https://www.nas.gov.ua/news/akademik-volodimir-gorbulin-i-viyskoviy-ekspert-valentin-badrak--pro-tri-scenari-dlya-ukrani-ta-svitu-na-2026-rik> [In Ukrainian].

Tolstov S. *The crisis of European Security System: Causes and Consequences.*

This article analyzes changes and processes within the European security environment. As a result of Russian aggression against Ukraine, European security as a system of arranged relations was unbalanced, and during the Russian-Ukrainian war of 2022-2026, it entered a state of multiphase crisis.

The critical escalation of contradictions between the leading participants in the European security system resulted in the breakdown of traditional ties and a revision of the terms and principles of international relations between states participating in multilateral interactions within the OSCE area. The “Ukrainian crisis” has had a significant impact on political processes and contributed to the overall destabilization of the global international system.

The purpose of this study is to identify the stages of the crisis of European security as a model of relations established between 1990 and 2022, and to elucidate the state of European security in terms of the possibility or impossibility of restoring its structural format. Identifying political and structural changes at different stages of the European security crisis allows to assert that the first significant challenge to the European security model, built on a combination of all-European commitments and cooperation principles and the synchronized expansion of NATO and the EU, was the US-NATO military operation in Yugoslavia (1999). The aggravation of contradictions between European and Euro-Atlantic institutions and Russia was accompanied by claims by the Moscow leadership to recognize Russia’s special, preferential interests in the post-Soviet space.

The unfolding of direct Russian aggression against Ukraine demonstrated the ineffectiveness of the European security model enshrined in a series of CSCE/OSCE documents and multilateral decisions adopted between 1975 and 1999. The sluggish response of most transatlantic states to the escalating crisis in Russian-Ukrainian relations contributed to the fragmentation of the OSCE area into local zones with different security regimes. The subsequent polarization within Western alliances and associations demonstrated the inadequacy of existing security mechanisms for the new conditions. The European security model tested between 1990 and 2022 has crossed a line before which the crisis could have been considered adaptive. Structural changes across the ‘Wider Europe’ area determine the inevitability of new forms of organizing interactions between the main actors in the Transatlantic region and Northern Eurasia, including the United States, Russia, and the “European troika” of Great Britain, France, and Germany.

Keywords: European security, crisis, structure, phase, process, Russian-Ukrainian war.